

Б.Т. Мырзақұлов*М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан.**E-mail: bauyrzhanmyrza@mail.ru**ORCID: 0000-0003-1205-456X*

КІТАБИ АҚЫН ИБРАҒИМ ТІЛЕУҚАБЫЛҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде Көкшетау өңіріндегі Зеренді елді мекенінде өмір сүрген кітаби ақындардың бірі – Ибраһим Тілеуқабылұлы. Ол Арғын тайпасының Қылды Қарауыл – Көмекей руынан шыққан. Ақынның көзі тірісінде жарық көрген еңбектері «Қазақ кітабының шежіресі (1807-1917)», «Қазақ кітаптары (1806-1917)» сияқты библиографиялық жинақтарға енгенімен, қазақ әдебиеті тарихында есімі елеусіз қалып келеді. И. Тілеуқабылұлының қос бірдей шығармасы – «Имам Ағзам қиссасы» және «Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасы» – 1902 жылы Санкт-Петербургтегі ресми цензурадан өтіп, 1903 жылы Қазан қаласында басылып шыққан. Бұл мәліметтер аталмыш қиссалардың 1900-1901 жылдары жазылғанын аңғартады. Қазіргі таңда «Имам Ағзам қиссасының» жалғыз нұсқасы Мәскеудегі Ресей Мемлекеттік кітапханасында (қор. қаз. 1/369), ал «Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасы» Алматыдағы Ғылым ордасына қарасты Орталық ғылыми кітапхананың сирек қорында (қор №7718) сақтаулы. «Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасы» араға 102 жыл салып, 2005 жылы жарық көрген «Бабалар сөзі» көптомдығының 16-томында жарияланғаны белгілі. Осы мақалада аталған қиссаның осы басылымдағы нұсқасы мен түпнұсқа мәтіні текстологиялық тұрғыдан салыстырылып, мазмұндық және авторлық ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар, қазақ тілінде тұңғыш рет ғылыми айналымға ұсынылып отырған «Имам Ағзам қиссасының» мазмұны мен көркемдік-стильдік сипаты сараланып, автордың шығармашылық қолтаңбасы зерделенеді. Зерттеу барысында бұл діни қиссалар арқылы қазақ халқының дәстүрлі көзқарасы мен рухани дүниесі қалай бейнеленгені көрсетіледі. Сонымен қатар, Ибраһим Тілеуқабылұлының шығармаларының әдебиеттегі, мәдениет пен тарихтағы орны айқындалады.

Алғыс: Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің қаржыландыруымен жүргізіледі (BR27101897 2025-2026 «Қазақстан әдебиеттануы, фольклортануы және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» жоба аясында).

Кілт сөздер: Ибраһим Тілеуқабылұлы, кітаби ақын, қисса, Имам Ағзам, Қожа Баһауддин Нақшбанд, Рисалаи Азиза, Сопы Аллаяр.

В.Т. Myrzakulov*M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.**E-mail: bauyrzhanmyrza@mail.ru**ORCID: 0000-0003-1205-456X*

ARTISTIC FEATURES OF THE WORKS OF THE POET OF THE KITABI (SCRIPTURAL) TRADITION IBRAGIM TILEUKABYLULY

Abstract. In the second half of the 19th century and the early 20th century, one of the representatives of the Kitabi (Scriptural) poetic tradition in the Kokshetau region, in the village of Zerenda, was Ibragim Tileukabyululy. He was from the Kymykey clan of the Kyldy Karauyl branch within the Argyn tribe. Although his works published during his lifetime were registered in consolidated catalogues such as The Genealogy of

the Kazakh Book (1807-1917) and Kazakh Books (1806-1917), his name is rarely mentioned in the history of Kazakh literature. Considering that two of Tileukabyluly's works passed special censorship in St. Petersburg in 1902 and were published in Kazan in 1903, it can be assumed that these qissas were written in 1900-1901. The only known copy of Ushbu Qissa Imam Azam Dur. Qissa about Imam Azam is kept in the Russian State Library in Moscow (kaz. 1/369), while Qissa about Khwaja Bahauddin Hazretleri is preserved in the rare collection of the Central Scientific Library under the Science Orda in Almaty (No. 7718). The latter work was republished after 102 years, in 2005, in Volume 16 of the multi-volume edition Babalar Sozi (Words of the Ancestors). This article presents a textual comparison between the original manuscript and this publication, analyzing its content and the author's distinctive features. Moreover, *The Story of Imam Azam* is introduced into scholarly circulation for the first time, with a focus on its narrative content and stylistic characteristics, as well as the poet's unique creative signature. Through the analysis of these religious stories, the study explores how traditional worldviews and the spiritual consciousness of the Kazakh people are reflected. The article also defines the literary, cultural, and historical significance of Ibragim Tileukabyluly's works.

Acknowledgment: This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (within the project BR27101897 for 2025-2026 "Digital Transformation of the Ecosystem of Kazakh Literary Studies, Folklore and Art Studies: Interdisciplinary Research").

Keywords: Ibragim Tileukabyluly, Kitabi (Scriptural) poet, qissa, Imam Azam, Khwaja Bahauddin Naqshband, Risalai Aziza, Sufi Allayar.

Б.Т. Мырзакулов

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: bauyrzhanmyrza@mail.ru

ORCID: 0000-0003-1205-456X

ПОЭТ КНИЖНОЙ ТРАДИЦИИ ИБРАХИМ ТЛЕУКАБЫЛУЛЫ: ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация. Во второй половине XIX – начале XX века в селении Зеренда Кокшетауского региона жил один из представителей книжной (кітаби) поэзии – Ибрахим Тлеукабылулы. Он происходил из рода Кылды Карауыл – Кокекпей, Аргын. Хотя его произведения, опубликованные при жизни, были включены в сводные каталоги «Родословная (шежире) казахской книги (1807-1917)», «Казахские книги (1806-1917)», имя поэта практически не упоминается в истории казахской литературы. Если учесть, что два труда И. Тлеукабылулы прошли специальную цензуру в Санкт-Петербурге в 1902 году и были изданы в Казани в 1903 году, можно предположить, что они были написаны в 1900-1901 годах. Единственный экземпляр произведения «Ушбу кисса Имам Агзам дур. Кисса об Имаме Агзаме» хранится в Российской государственной библиотеке в Москве (каз. 1/369), а «Кисса о Ходже Бахауддине хазретлери» – в редком фонде Центральной научной библиотеки при Академии наук РК в Алматы (№7718). Последнее произведение спустя 102 года было опубликовано в 2005 году в 16-м томе многотомника «Слова предков». В данной статье проводится текстологическое сравнение оригинала и версии, включённой в это издание, рассматриваются содержательные и авторские особенности. Кроме того, впервые вводится в научный оборот содержание и художественно-стилистические особенности поэмы «Кисса об имаме Агзаме», анализируется творческий стиль поэта. В ходе исследования также выявляется, каким образом через эти религиозные поэмы отражаются традиционные взгляды и духовный мир казахского народа. Определяется место произведений Ибрахима Тлеукабылулы в литературе, культуре и истории.

Благодарность: Исследование проводится при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (в рамках проекта BR27101897 2025-2026 гг. «Цифровая трансформация экосистемы казахстанского литературоведения, фольклористики и искусствоведения: междисциплинарные исследования»).

Ключевые слова: Ибрахим Тлеукабылулы, поэт-книжник, кисса (поэма), Имам Агзам, Ходжа Бахауддин Накшбанд, Рисолай Азиза, Суфий Аллаяр.

1. Кіріспе

2023 жылы «Ана тілі» және «Мұнара» газеттерінде, сондай-ақ Астанадағы Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығы шығаратын «Uly dala murasy» (III/XIX, 56-59-бб.) ғылыми-танымдық журналында «Белгісіз ақынның белгілі қиссасы немесе зеренділік Ибраһим кім?» атты мақала жарық көрді. Бұл мақалада, негізінен, қазақ әдебиеті тарихының ақтаңдақ беттерінде аты елеусіз қалған әрі шығармасы өзге біреуге телініп келген «белгісіз ақынның белгілі қиссасы» туралы сөз болады. Мақалада талдауға негіз болған «белгілі қисса» – діни дастандар топтастырылған «Бабалар сөзі» көптомдығының 16-томында жарияланған «Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасы» (Бабалар сөзі, 2005: 105-109). Бұл шығарманың литографиялық басылымы Алматыдағы Ғылым ордасына қарасты Орталық ғылыми кітапхананың сирек қорында сақталған (№7718). Ал «белгісіз ақын» деп көрсетілуінің себебі – «Бабалар сөзінің» 16-томын әзірлеу барысында қиссаның соңғы екі беті назардан тыс қалған. Соңғы беттегі баспа редакторы ретінде көрсетілген «Шәкіржан әл-Хамиди әт-Тукуй» туралы дерек негізінде, томның ғылыми қосымшасында ол «*Баһауддинге байланысты аңыздың бірін өлеңге айналдырған жырлаушы*» (Бабалар сөзі, 2005: 278) ретінде аталады. Бәлкім, зерттеушілердің мұндай қорытынды жасауына «Қазақ кітабының шежіресі (1807-1917)» атты жиынтық каталогта қисса туралы келтірілген мына мәліметтің әсер еткен болуы ықтимал: «*Хожа Баһауддин хазрәтлерінің қиссасы. Қазақ тілінде. Әуәл мәртәбә басылынуы. Қазан, Матбәғә-и Кәримия, 1903. 8 б. Матбәғә мосаххихі – Шакиржан әл-Хамиди-т-Тәкәви*» (Қазақ кітабының шежіресі (1807-1917), 1996: 122). Дегенмен, аталған мақалада қиссаның түпнұсқалық мәтіні негізге алынып, томға енбей қалған соңғы екі беті мұқият зерделенуі нәтижесінде авторына қатысты тың мәліметтер атап өтіледі. Расында да, сол соңғы екі бетте келтірілген төмендегі жыр жолдарына назар аударар болсақ, қиссаның жырлаушысы – зеренділік Ибраһим ақын екені айқын аңғарылады:

Зеренді болысымыз осы күнде,

Тағат қыл Ибраһим күндіз-түнде... (Тілеуқабылұлы, 1903: 7).

Осылайша, біз мақаламызда қиссаның авторы ретінде қазақ әдебиетінде белгісіз болып келген зеренділік Ибраһим есімді ақын аталады. Алайда шығармада «*Ақмола облысым – үлкен қала...*», «*Үезімді сұрасаң – Көкшетауда*» деген сияқты деректер ғана келтіріліп, автордың толық аты-жөні нақтыланбай қалған еді.

Араға көп уақыт салмай, 2024 жылы Мәскеуге ұйымдастырылған ғылыми іссапар аясында Ресей мемлекеттік кітапханасы қорында (каз. 1/369. жалғыз дана) сақталған «Үшбу қисса Имам Ағзам дүр. Имам Ағзам қиссасы» назарымызды аударды. Бұл еңбек туралы мәлімет «Қазақ кітабының шежіресі (1807-1917)», «Қазақ кітаптары (1807-1917)» атты жиынтық каталогтар да келтірілгенін атап өткен жөн: «*Үшбу қисса хазрәт-и Имам Әғзам-дүр. Имам Әғзам қиссасы. Жазушы: Ибраһим Тілеуқабыл ұғлы. Қазақ тілінде әуәл мәртәбә басылынуы. – Қазан: Матбәғә-и Кәримия, 1903. – II б.*» (Қазақ кітаптары (1807-1917), 1998: 64. Қазақ кітабының шежіресі (1807-1917), 1996: 122). Каталогтардағы осы дерекке сүйене отырып әрі Мәскеуден алын-

ған қисса түпмәтінін зерттеу және қазіргі жазу үлгісіне түсіру арқылы бірқатар маңызды ғылыми қорытындылар жасалды.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада мәтінтану ғылымы аясында салыстырмалы текстологиялық талдау, дереккөздерді салыстыру (источниковедческий анализ), тарихи-контекстуалды, әдеби-компаративистикалық әдістер, сондай-ақ шығарманың авторын анықтауға бағытталған атрибуция мен стильдік талдау, мәтінді терең түсіндіруге арналған герменевтикалық тәсілдер кеңінен қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Мақалада кітаби ақын Ибраһим Тілеуқабылұлының 1903 жылы Қазанда жарық көрген «Үшбу қисса Имам Ағзам дүр. Имам Ағзам қиссасы» және «Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасы» атты екі бірдей кітабы зерттеу нысанына алынған. Зерттеу жұмысын жүргізуде «Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасының» Алматыдағы Ғылым ордасына қарасты Орталық ғылыми кітапхананың сирек қорында (№7718) сақталған түпмәтіні, 2005 жылы көптомдық «Бабалар сөзінің» 16-томында жарияланған нұсқасы, ақынға қисса жазуға арқау болған Сопы Аллаярдың «Сәбәтул әжизин» еңбегі мен оның түсіндірмесі (шарх) болған Тәжүддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» кітабы және Ибраһим Тілеуқабылұлы туралы құжаттық-шежірелік материалдар пайдаланылды. Сондай-ақ жалғыз данасы Мәскеудегі Ресей Мемлекеттік кітапханасында (қаз. 1/369) сақталған «Имам Ағзам қиссасы» алғаш рет қазіргі жазу үлгісіне көшіріліп, шығарманың көркемдік ерекшелігі мен мазмұндық құрылымы ғылыми тұрғыда талданды.

3. Талқылау

Ибраһим Тілеуқабылұлы «Имам Ағзам қиссасының» соңғы беттерінде өзінің есімі мен шыққан тегін, әкесі мен атасының аттарын, туған жері мен шығарманың жазылу себебін өлең жолдары арқылы баяндайды. Енді екі қиссада кездесетін деректерді салыстырып, ортақ ұқсастықтарына көз жүгіртейік. Мұндай ұқсастықтар, сөзсіз, қос туындының авторы Ибраһим Тілеуқабылұлы екенін дәлелдей түседі.

«Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасы» (Қазан, 1903. 8 бет)	«Үшбу қисса Имам Ағзам дүр. Имам Ағзам қиссасы» (Қазан, 1903. 11 бет)
Автордың аты	
Тағат қыл, Ибраһим, күндіз-түнде...	Үшбу қиссаны жазушы Ибраһим атым...
Автордың әкесі мен атасының есімдері	
(көрсетілмеген)	Өз әкемді сұрасаң – Тілеуқабыл... Ұлық бабам болады Өтебайды...
Шыққан тегі	
(көрсетілмеген)	Қылды елінен болады нәс(і)лі затым.

Туған жері	
<i>Ақмола облысым үлкен қала...</i> <i>Уезімді сұрасаң Көкшетауда...</i> <i>Зеренді болысымыз осы күнде...</i> <i>Поштаңыз Сандықтаудан жүрер қашан...</i>	<i>Туған жерім Айдабол, Шалқар еді,</i> <i>Орыс алып, көшті ғой біздің ауыл...</i>
Қиссаның жазылу себебі	
<i>Қисса жаз деп бұйырдың Қасым батыр...</i> <i>Дүкенші сіз бұйырдың Қасым молла...</i> <i>Үшбу екі қиссаны, ай, шырағым,</i> <i>Сіз елтіп заказной поштаға сал...</i> <i>Шаһар Қазан келген соң Қасым мырза,</i> <i>Бұл өлеңнің хабарын берші маған....</i>	<i>Қасым ногой өтінді жазыңыз деп...</i> <i>Баспаға жіберем деп айтып еді,</i> <i>Маған берген Қасымның мәслихаты...</i> <i>Мәслихаты Қасымның берген маған,</i> <i>Әй, Каримов, бір қызмет енді саған...</i>

Демек, екі қиссаның авторы – Ибраһим Тілеуқабылұлы. Көріп тұрғанымыздай, ақын бір шығармасында өзі туралы мәліметті толық келтірсе, екінші шығармасында қысқаша ғана тоқталады.

Ибраһим ақынның нәсілі – өзі «Имам Ағзам қиссасында» атап өткендей, Қылды руынан. Ал Қылды руы – Орта жүз құрамындағы Арғын тайпасына жатады. Ақынның тегін анықтау мақсатында Арғын тайпасының қатысты шежірелік деректерді зерделедік. Соның ішінде 2024 жылы «Туған» баспасынан жарық көрген «Арғын Қылды Қарауыл – Көмекей руының шежіресі» қолымызға түсті. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде Ибраһим Тілеуқабылұлының Арғын тайпасына қарасты Қылды Қарауыл – Көмекей руынан екені анықталды. Шежіреге сәйкес, ақынның есімі – «Ыбырай» деп берілсе, ал әкесі мен атасының есімдері қиссадағыдай «Тілеуқабыл, Өтебай» деп көрсетілген. Ибраһимнің Иса мен Смайыл деген екі інісі және өзінің кіндігінен тараған Темірғали атты бір ұлы болған. Жалпы Ибраһим ақыннан Арғынға дейінгі аталар тізбегі былайша жалғасады: *Темірғали – Ыбырай (Ибраһим) – Тілеуқабыл – Өтебай – Нұрбай – Шақа – Көмекей – Тілеу – Кұнсары – Тұнқатар (Қылды Қарауыл) – қарт Бөлекей – Мәшек – Амалдық – Миқы баба – Қарауыл – Қарақай – Қарасопы – Арғын* (Арғын Қылды Қарауыл – Көмекей руының шежіресі, 2024: 230).

Енді Ибраһим ақынның туған жеріне қатысты қиссада келтірілген деректерді зерделейік. «Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасы» бойынша ақын өмірінің соңына қарай Ақмола облысы, Көкшетау уезі, Зеренді елді мекенінде тұрған. Ал «Имам Ағзам қиссасында» аталған Айдабол мен Шалқар – ақынның туған жері болған. Өйткені, қиссада ақын: *«Туған жерім Айдабол, Шалқар еді, Орыс алып, көшті ғой біздің ауыл»* (Тілеуқабылұлы, 1903: 11) деп, елінің бір жерден екінші жерге үдере көшкенін жеткізеді. Ал Айдабол, Шалқар, Сандықтау – Көкшетау өңіріне қарасты жерлер екені мәлім.

Қиссалардағы мәліметтерге қарағанда, қос шығарманы жазуға Ибраһим ақынға Қасым есімді тұлға себепкер болған. Сондай-ақ ақын өз сөзінде бұл кісіні «Қасым батыр», «Қасым мырза», «Қасым молда» деп ерекше ілтипатпен атайды. Ал осыған

дейін, яғни 2023 жылы жарияланған мақаламызда бұл тұлға жөнінде мынадай ой айтқан едік: «*Жырда әрі молда, әрі мырза, әрі батыр ретінде сипатталған тұлға – Керекудің діни қайраткері Қасым қажы Мұстафаұлы Ертісбаев (1870-1932) болуы әбден мүмкін. Ол өз медресесінде оқыған шәкірті Сәбит Дөненбаевтың «Уақ-түйек» атты кітабын (Уфа, 1915) демеушілікпен жарыққа шығаруға көмектескен. Қайырымдылық істерімен танылған меценат Қасым қажы жасы ұлғайған Ибраһим ақынның қиссаларын бастырып шығаруға да қол ұшын берген болуы мүмкін деген ойдамыз. Алайда, зеренділік Ибраһим ақын жырға қосқан Қасым молда аты аталған Ертісбаевтан бөлек, басқа тұлға болуы да ықтимал*» («Uly dala murasy», 2023: 58).

Ғылыми қорытынды жасауда жорамалға белгілі бір деңгейде орын берілгенімен, күмәнді сөйлететін нақты дерек табылған жағдайда ақиқатқа жүгінген абзал. Ендеше, кейінгі кезекте зерттеу нысанасына алынған «Имам Ағзам қиссасында» аталған Қасым есімді тұлға туралы деректер оның Қасым қажы Мұстафаұлы Ертісбаев емес екенін дәлелдейді. Өйткені, «Имам Ағзам қиссасында» Қасымның ұлтына қатысты оны «Қасым ноғай» деп атайды, ал жырдың тағы бір шумағында оның толық аты-жөні келтіріледі:

Абулқасым атасы – Мұхаммед-Аюб молла...

Арғы атасы тағы бар Фазыл атты... (Тілеуқабылұлы, 1903: 11).

Бұдан бөлек ақын «Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасында» Ахмет-Кәрім деген ноғай азаматына сәлем жолдайды:

Сізге сәлем жазамын, Ахмет-Кәрім ноғай... (Тілеуқабылұлы, 1903: 7).

Ибраһим тағы бір сөзінде өзінің тұрғылықты мекенжайын Ахмет-Кәрімге айтып өтеді:

Тұрағым керек болса, Ахмет-Кәрім,

Қазағы «фитай» нөмірі ауылдағы... (Тілеуқабылұлы, 1903: 7).

Аталған жолда ұшырасатын «фитай» сөзін орыс тіліндегі «пятый» (яғни, «бесінші») деген реттік сан есімімен байланысты деп топшылауға болады. Демек, «фитай» сөзі «бесінші қазақ ауылы» дегенді білдіруі мүмкін. Мұндай мәлімет «Алаш» тарихи-зерттеу орталығының Арғын ру-тайпаларына қатысты еңбегінде де кездеседі. Онда Зеренді болысының Көкшетау уезінің онтүстігінде орналасқаны және оның бес әкімшілік бөлікке бөлінгені көрсетілген. Соның ішінде **5-ші әкімшілікке** долбы, шыңдәулет, көмекей рулары қоныстанғаны жазылған (Қазақ ру-тайпаларының тарихы: Арғын, 2007: IX том, 254). Ал Ибраһим Тілеуқабылұлының Арғынның ішіндегі Қылды Қарауыл – Көмекей руынан екені белгілі.

Бұған дейін біз баспа редакторы немесе кітаптың жауапты шығарушысы ретінде көрсетілген Шәкіржан әл-Хамидидің бұл қиссалардың жырлаушысы емес екенін айтқан едік. Расында да, қазақ кітаптарына арналған библиографиялық көрсеткіштерде Қазанда жарық көрген бірқатар қазақ тіліндегі басылымдардың «жауапты шығарушысы» ретінде татар оқымыстысы Шәкіржан әл-Хамидидің есімі көрсетілген. Мәселен, ол «Қисса-и Біржан сал менен ақын Сараның айтысқаны» кітабы (Қазақ кітаптары (1807-1917), 1998: 47) мен «Таһир мен Зүһра» сынды қисса-дастандардың редакциялық жұмысына жетекшілік еткен.

Қорытындылай келе, Қожа Баһауддин хазірет пен Имам Ағзамға арналған агиографиялық сипаттағы шығармалардың шынайы авторы ретінде Ибраһим Тілеуқабылұлын атай аламыз. Осылайша ақын шығармалары арқылы ұлт руханияты мен халық оқу-ағарту ісіне ерекше әсер еткені даусыз (Tadjiev K., 1: 322).

4. Зерттеу нәтижесі.

«Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасы». И. Тілеуқабылұлы бұл шығармасында Бұхарада өмір сүрген әйгілі әулие Қожа Баһауддин Нақшбандиге (1318-1389) байланысты аңыздардың бірін жырға қосады. Атап айтқанда, Алланы зікір етіп, жеті жылда тіккен бөркін жеті тозаққа айырбастап, мұсылман үмбетін тозақ отынан құтқармақ болған әрекеті әсерлі баяндалған. Осы орайда жырдың мазмұнына қысқаша тоқталсақ. Ақын шығарманы қиссашылық дәстүрге сай қалыптасқан үрдіс бойынша ең әуелі Аллаға мадақ айтып, пайғамбарға салауат жолдап, шаһриярлардан медет тілеумен бастайды. Содан кейінгі сөзін ақын былай деп жалғайды:

Илһам берсе көңілге бар Құдайым,

Әр қисса көңілде тұр дайын-дайын.

«Рисалаи Азизада» көріп едім,

Қожаны қисса қылып шығарайын (Тілеуқабылұлы, 1903: 2).

Демек, ақын әулиеге қатысты аңызды Сопы Аллаярдың (1644-1724) «Сәбәтул әжизин» атты еңбегіне жазылған Тәжүддин Жалшықұлдың (1768-1838) «Рисалаи Азиза» түсіндірме (шарх) кітабынан алған. Одан әрі ақын Қожаның Бұхара шәрифте дүниеге келгенін, азан шақырып қойылған есімі – Мұхаммед екенін, оның кереметі мол әулие әрі өнері асқан шебер ұста болғанын баяндайды. Сол себепті ол «Нақшбанди», яғни «жүректерге Алланың есімін көркемдеп жазушы» деген атаққа ие болғанын айтады.

Бір күні Қожа инені әр шанышқан сайын «Лә иләһа иллә Алла, Мұхаммед Расул Алла» (Алладан басқа Тәңір жоқ, Мұхаммед оның елшісі) деген сөзді жетпіс рет айтып, жеті жылда бір бөрікті тігіп бітеді. Ол бөрікті саудаға қойып, оның бағасын жеті тозақ деп белгілейді. Әулие құлының бұл ісін көріп-біліп тұрған Алла Тағала оған бір періштені зәңгі кейпінде жіберіп, бөркін сатып алмақ болады. Зәңгі бөріктің бағасын естіп, «бөркің қымбат екен» деп Алланың құзырына қайтып барады. Алла Тағала: «Қожаға бар да, бөркін алты тозаққа сатып ал», – деп зәңгіні қайта жібереді. Сөйтіп, әулие зәңгінің ұсынысына разы болып, бөркін алты тозаққа айырбастауға келіседі.

Қиссадағы әулиенің бөрік тіккендегі ниетін былай түсіндіруге болады: ол тозақты өзіндегі рухани байлығымен (бөрік – символдық бейне) сатып алып, мұсылман үмбетіне шапағатшы болып, оларды тозақ отынан аман сақтауды мақсат еткен. Ақын да әулиенің бұл әрекетін жырда былайша сипаттайды:

«Мұхаммед үмбеттерін кіргізбен» деп,

Қожаның бөрікті тіккен ниеті сол (Тілеуқабылұлы, 1903: 6).

Ал Алла Тағала неге әулие құлының таза көңілмен тіккен бөркіне жеті тозақты бере салмағанын былайша түсіндіреді:

Бермеген жеті тамұқ себебі сол,

Қорықпас деп қаһарымнан пенделерім (Тілеуқабылұлы, 1903: 6).

Ибраһим ақын қиссаның соңында Бұхарадан шыққан әулиенің батын (ішкі, жүрек) көзімен ғайыпты болжай алатын қасиетке ие екенін айтып, сөзін тәмамдайды:

«Рисалаи Азиза» кітабында

Бір бөлек айтқан екен осылай сөзді (Тілеуқабылұлы, 1903: 6).

Енді Ибраһим Тілеуқабылұлының «Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасын» жазуына алтын арқау болған Тәжуддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» еңбегіне аз-кем тоқталсақ. Бұл еңбек XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Қазан баспаханаларында бірнеше рет жарық көрген. Ал И. Тілеуқабылұлы осы еңбектің 1900 жылдарға дейінгі бір басылымын оқығаны анық байқалады. Біз «Рисалаи Азиза» еңбегінің әр жылдары жарық көрген басылымдарын саралау нәтижесінде онда Қожа Баһауддин Нақшбандиге қатысты бір емес, бірнеше аңыз-әңгіме қамтылғанына көз жеткіздік. Мәселен, «Рисалаи Азизаның» 1909 жылы Қазанда «Б.Л. Домбровский» баспасынан шыққан нұсқасында Қожа Баһауддин әулиенің есімі тақырып ретінде төрт жерде аталады:

– *Қожа Баһауддиннің екі мүридiнiң хикаясы* (Тәжуддин, 1909: 140);

– *Хикаят Қожа Баһауддин рахматуллаһ тағала ғалейһи* (Тәжуддин, 1909: 168);

– *Хикаят Қожа Баһауддин рахимаһулла ғауаниға (патишаның нөкери) жолыққаны* (Тәжуддин, 1909: 239);

– *Мінәжат Қожа Баһауддин рахматуллаһ тағала* (Тәжуддин, 1909: 239).

Ал әулиенің бөрік тіккен оқиғасы кітаптың «Мінәжат Қожа Баһауддин рахматуллаһ тағала» атты бөлімінде баяндалған (Тәжуддин, 1909: 240). Енді Тәжуддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» еңбегі мен Ибраһим Тілеуқабылұлының «Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасы» арасындағы мәтіндік үндестіктерді кесте арқылы салыстырып көрейік.

Тәжуддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» еңбегіндегі (Қазан, 1909. 240-бетте) Қожа Баһауддиннің бөрік тіккені туралы қиссаның аудармасы:	Ибраһим Тілеуқабылұлының «Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасы» (Қазан, 1903. 8 бет.)
<i>Қожа Баһауддиннің «Мұхаммед Нақшбанди» екені айтылады. Ол «безектеуші (кестелеп тігуші)» және «өнер көрсетуші» деген мағынаны білдіреді.</i>	<i>«Нақышбанди» деп қойған бір аты бар, Жаһаннан өнер қылып өтіп кетті.</i>
<i>Инені әр шанышқан сайын «Лә иләһа иллаллаһ Мұхаммед расулуллаһ» деп жетпіс рет айтатын еді. Өйткені, бөрікті жеті жылда аяқтады.</i>	<i>Бір бөрік тіккен екен жеті жылда. ...«Лә иләһа иллә Алла, Мұхаммед Расул Алла» деп Жетпіс айтты инені шанышқан сайын.</i>
<i>Ол ант етіп: «Кім бұл бөрікті менен сатып алса, бағасы – сол, жеті тамұқтың иесі болса, сол алсын», – деді.</i>	<i>...Кімде-кім жеті тамұқ мүлікленсе (иеленсе), Сол бағаға сатам деп ант етіпті.</i>

<i>Бір күні Алла Тағала бір періштені зеңгі кейпіне ендіріп: «Бар да, Баһауддиннің бөркін сатып ал», – деп бұйырды.</i>	<i>...Жіберді зеңгі қылып періштені, «Сатып ал сауда қылып бөрікті» дейді.</i>
<i>Содан ол періште кіріп келіп сәлем берді де: «Иә, Мұхаммед, мен Зәңгістан уәлаятынан келдім, бөркім жоқ, сенде сатылатын бөрік жоқ па?», – деп сұрады.</i>	<i>...Қожаса тағзымменен сәлем берді. «Мен Зәңгістан жұртынан келермін» деп, Періште Қожа істеген бөрікті көрді. ...Сатарлық сізден бізге бөрік бар ма?</i>
<i>Періште қайта келіп: «Бөркіңді алты тамұққа аламын», – дегенде, Қожа: «Арзанырақ», – деді.</i>	<i>...Және қайтып келгенім сауда үшін, Берейін алты тамұқ, аламысың? ...Сұрайсың сен бөркімді арзанырақ.</i>
<i>Яғни, жеті тамұққа ие болып, Мұхаммед үмбетін тамұғына кіргізбеу үшін еді.</i>	<i>...Қожаның бөркін сатып тамұқ алған Себебі – Пайғамбардың үмбеті үшін.</i>
<i>Алла Тағала (оган) сөзі мен істеген ісін дұрыс көріп, алты тамұқты берді.</i>	<i>...Рахмат етті алтауын бірдей беріп, Қожаның іш пиғылын дұрыс көріп.</i>
<i>(Бірақ, пенделер) қаһарынан аманмын деп ойлама-сын деп, жетінші тамұқты бермеді.</i>	<i>...Бермеген жеті тамұқ себебі сол, Қорықпас деп қаһарымнан пенделерім.</i>

Жоғарыда келтірілген екі нұсқаны салыстырмалы түрде қарастырсақ, Ибраһим Тілеуқабылұлының түпнұсқа мәтіннен ауытқымағанын, тіпті ақындық шеберлігімен аңыздың көркемдік қуатын тереңдете түскенін көреміз. Мұндай ақындарды зерттеушілер «кітаби ақындар» немесе «қиссашыл ақындар» десе, кейде «нәзира дәстүрінде жырлаған ақындар» деп те атайды (Қыдыр, 2023: 113). Жалпы, Тәжүддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» атты еңбегімен қазақ оқырмандары О. Зәріпбайұлының аудармасы арқылы таныс. Алайда аталған аудармада түпнұсқадағы Қожа Баһауддин хазіретке қатысты аңыз-әңгімелер толық қамтылмаған. Тіпті біз қарастырып отырған әулиенің бөрік тіккен оқиғасы да аудармадан тыс қалған (Сопы Аллаяр, 2007: 341-343). Бұл аударма еңбектің құрылымы мен мазмұны түпнұсқадан гөрі «Рисалаи Азизаның» өзбек тіліне аударылған нұсқасына көбірек ұқсайтыны байқалады (Рисолаи азиза, 2000: 239-241).

Осы ретте Ұлытау өңірінен шыққан діни қайраткер Сармолда (Балмағамбет Балқыбайұлы) ақынның «Хазірет Хамзаттың [Хамзаның – Б.М.] дінге кіргені» деген көлемді жырын айтпай кетуге болмайды. Ол бұл шығармасында Қожа Баһауддиннің бөрік тіккен оқиғасын былайша жырға қосады:

*Дүнияда диуанадан болса қалған,
Қалар ед Баһауддин Балағардан (бәлені қайтарушы – Б.М.).
Жеті жыл бір тақияны өзі тігіп,
Тозақтың алты есігін сатып алған (Балқыбайұлы, 2005: I том, 71).*

Демек, Сармолда ақын да Ибраһим Тілеуқабылұлы пайдаланған дереккөзге сүйенген. Біле білсек, Балмағамбет Балқыбайұлының Қарнақтағы Нақшбандия-Мужаддия тарикатының өкілі Халифа Қозы Түркістани ашқан «Халпе» медресесінде және Шаяндағы Аппақ ишан медресесінде білім алған. Оның үстіне, ол

қазақ жерінде ресми құжаты (хатыршаты) бар Нақшбандия тариқатының өкілі Оразай ишанның ұлы Ахмет ишанның шәкірті болған. Енді Сармолда ақынның «Рисалаи Азизамен» таныс болғанын дәлелдей түсетін «Ходжа Баһалдиннің [Баһауддиннің] екі мүриді» атты шығармасын қарастырып көрейік (Балқыбайұлы, 2005: II том, 295-298). Әрине, тақырыптан аңғарғанымыздай, бұл шығарманың сюжеті Тәжуддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» еңбегіндегі «Қожа Баһауддиннің екі мүридінің хикаясы» атты бөлімнен алынған (Тәжуддин, 1909: 140). Тіпті аталған жырдың соңындағы Сармолда ақынның Қожа Баһауддин туралы қара сөзбен келтірген дерегі «Рисалаи Азиза» еңбегінің мәтінімен толық үндеседі.

Тәжуддин Жалшықұлдың «Рисалаи Азиза» еңбегі (Қазан, 1909. 239-240 бб.)	Балмағамбет Балқыбайұлының «Ходжа Баһалдиннің [Баһауддиннің] екі мүриді» шығармасы (Балқыбайұлы Б. II том. Хадис-назым. – Алматы, «Алаш», 2005., 298-бетте)
<i>Айтуларыңша, Баһауддиннің шын есімі – Мұхаммед еді, әкесінің аты – Мәһди еді. Сейітзадалардан (Мұхаммед пайғамбар ұрпағынан) еді, Бұхарада (дүниеге келген) еді. Хабарларға қарағанда, Баһауддиннің анасының шыққан тегі Қызыр пайғамбардың анасының нәсілінен еді. Қызыр пайғамбармен рулық байланысы бар еді.</i>	<i>Қожа Баһауддиннің шын аты – Мұхаммед еді, анасы Қызыр пайғамбардың анасымен нәсілдес еді.</i>
<i>Инені әр шанышқан сайын «Лә иләһа иллаллаһ Мұхаммед расуллаһ» деп жетпіс рет айтатын еді. Өйткені, бөрікті жеті жылда аяқтады.</i>	<i>Бір тақияны жеті жыл тігіп, инені бір шанышқанда «Лә иләһа иллаллаһ, Мұхаммад расуллаһ» деп 70 мәрте айтар еді.</i>

Әлбетте, бұл деректер Нақшбандия ілімінің қазақ тарихы мен рухани мәдениетіндегі маңызды орнын айқындай түседі. Дегенмен, 2013 жылы 10 томдық «Қазақ қолжазбалары» жинағының 7-томына енген Сопы Аллаярдың «Сәбәтул әжизин» (Дәрменсіздер тірегі) кітабының ғылыми қосымшасында Қожа Баһауддин хазірет туралы ақпараттың бұрмаланғаны белгілі болды. Яғни, XIV ғасырда өмір сүрген Қожа Баһауддин Нақшбандиді IX ғасырда Сайрам өңірінде өмір сүрген Қожа Баһауддин (Исфиджаби – Б.М.) тұлғасымен қасақана шатастыру орын алған (Қазақ қолжазбалары, 2013: VII том, 403). Бұл қателік осы жинақтың кейінгі басылымдарында түзетілсе деген үмітіміз жоқ емес.

Енді «Сәбәтул әжизин» еңбегінің авторы Сопы Аллаяр және оның ұстазы Шейх Хабибулла сынды сопылық ілім өкілдерінің рухани жолына тоқталып өтейік. Бұл үшін Алматыдағы ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қорында сақталған, Сопы Аллаярдың тариқаттағы рухани тізбегі (силсилә) жазылған көне құжатқа зер салу жеткілікті. Ол құжат бойынша Сопы Аллаярдың рухани шежіресі былайша өрбиді:

Хазірет Сопы Аллаяр – Сопы Нәуруз – Хазірет Қажы Хабибулла – Миан Ма'сұм

– Хазірет Шейх Ахмад Мәждуддин (діннің мәртебесі) – Қожа Бақи Биллаһ – Қожа Имкан[ағ]и – Мәуләнә Дарвиш – Хазірет Мәуләнә Мұхаммед Зәһид – Хазірет Қожа Ахрар Уәли – Мәуләнә Яқұб Чархи – Хазірет Қожа Баһауддин Нақшбанди қуддиса сирруһу (оның сырын қасиетті етсін) – Хазірет Сейіт Мір Күләл – Хазірет Қожа Баба Саммаси – Хазірет Қожа Шаһ Әли Рамитани – Қожа Махмұд Анжир Фағнауи – Хазірет Қожа Ариф Ревғари – Қожа Жаһан – Қожа Абдулхалиқ Ғиждуани – Қожа Әбу Юсуф Ғамадани – Хазірет Шейх Әбу Әли Фармади – Хазірет Шейх Әбулқасым Куркани (Гургани) – Хазірет Шейх Әбулхасан Харақани – Хазірет Сұлтан Байазид Бистами – Хазірет Имам Жағфар Садық – Имам Қасым – Хазірет Имам Зайнул-Абидин – Хазірет Әбу Бәкір Сыддық – Хазірет Имам Хусейн – Хазірет Салман әл-Фарси – Хазірет Әли кәррамаллаһу уәжжәһу (Алла оның жүзін құрметтесін) (ҚР Ұлттық кітапхананың сирек қоры, №278 (парсы), 26-46).

Сопы Аллаярдың рухани жолының тағы бір жарқын мысалын Сыр өңірінің тумасы, ақын Тұрмағамбет Ізтілеуұлының «Әбибулла мен Аллаяр хикаясынан» көруге болады. Онда Шейх Хабибулла мен оның шәкірті Сопы Аллаяр – Нақшбандия сопылық ілімінің көрнекті өкілдері ретінде сипатталады:

*Бар еді Әбибулла деген бала,
Қайғырып қылушы еді күн-түн нала.
Бір апат Бұхараға болады-ау деп,
Кетіп еді кенттен шығып, кезіп дала.
Кешіне сәрсенбінің бір күндері,*

Қабіріне Баһауддиннің барып жана... (Ізтілеуұлы, 2007: III том, 115-116).

Ал енді әулиенің тегіне қатысты «Бабалар сөзінің» 16-томының ғылыми түсінігіндегі «Нақшбанди Касри Хиндуван ауылында тәжік қолөнершісінің отбасында дүниеге келген» (Бабалар сөзі, 16-т., 2005: 277-278) деген мәліметтің жаңылыс берілгенін айтқан жөн. Өйткені Қожа Баһауддин хазірет Мұхаммед пайғамбардың қызы Фатима анамыздың ұлы Хусейннен тараған сейіт қожа әулетінен екені белгілі. Бұл деректі насабнамалық шежірелер де растайды (Саттаров, 2010: 254-255). Сонымен қатар ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қорында сақталған Қожа Баһауддиннің ата-тек шежіресі жазылған көне құжат та дәлел бола алады:

Хазірет Шаһ Нақшбандидің шежіресі (тегі), яғни Хазірет Баһаул-Хақ уәд-Дин (Баһауддин) – Мір Сейіт Жалаладдин – Мір Сейіт Бұрһанаддин – Сейіт Зәйнуддин – Сейіт Қасым – Сейіт Шағбан – Сейіт Бұрһанаддин – Сейіт Махмұд – Сейіт Йілақ – Сейіт Тақи – Сейіт Суфи – Фахруддин – Сейіт ‘Аскари – Имам Хусейн ‘Аскари – Имам Әли Тақи – Имам Әли Мұса Риза – Имам Мұса Қазым – Имам Жағфар Садық – Имам Мұхаммед Бақир – Имам Зейнул-‘Абидин – Хазірет Имам Хусейн – Хазірет Әли әл-Мұртаза мен Фәтима Зәһра, барлығын рақымыңа бөлей гөр, ей, рақымдылардың ең Рақымдысы! (ҚР Ұлттық кітапхананың сирек қоры, №278 (парсы), 5а-6а).

«Үшбу Қисса Имам Ағзам дүр. Имам Ағзам қиссасы». Ибраһим Тілеуқабылұлы бұл шығармасында ислам дінінің ұлы ғұламасы, әрі ата-бабаларымыз ұстанған

дәстүрлі жол – Ханафи мәзһабының негізін қалаушы Сәбит ұлы Нұғман, яғни Имам Ағзам Әбу Ханифаның өнегелі өмір жолын бейнелеген. Ақын Имам Ағзам туралы қиссасында бұрыннан белгілі «жарты алма» оқиғасын нәзирагөйлік дәстүрге сай қайта жырлаған. Түркі әдебиетінде Имам Ағзам тұлғасын алғаш жырлаған ақын Сүлеймен Бақырғани екені белгілі. Оның «Ақырзаман», «Мигражнама», «Исмайыл қиссасы», «Бибі Мәриям» сияқты шығармаларымен қатар аталатын «Жарты алма» дастанының оқиға желісі И. Тілеуқабылұлының «Имам Ағзам қиссасымен» ұқсас деп айтуға болады. «Жарты алма» дастаны – хикмет дәстүріне тән *аааб* ұйқасымен және 7-8 буынды өлшеммен жазылса, Ибраһим ақынның «Имам Ағзам қиссасы» – қазақтың қара өлең ұйқасына тән *ааба* үлгісінде, әр жолы 11 буынды болып келеді. Мәселен, С. Бақырғани «Жарты алма» дастанында Имам Ағзам туралы былай дейді:

*Бұрын өткен адамнан,
Пайғамбардың соңынан,
Бір ер шықты Қуфадан,
Аты Нұғман еді-йә* (Әдеби жәдігерлер, 7-т., 2008: 438).

Имам Ағзамның ислам шарифаты мен дәстүрлі дініміздегі орны Ыбырай Алтынсариннің «Мұсылманшылықтың тұтқасы» («Шараитул-Ислам») атты діни кітабында арнайы сөз етілген: *«Мүжтәһид ғұламалар арасындағы ұлықтары төртеу: Имам Ағзам, Имам Мәлік, имам Шафиг, имам Ахмад ибн Ханбал. Бұл төртеуі шаригат мәнісін толық тексеріп, халыққа түсіндіріп берді. Біз ол төрт имамның ішінде Имам Ағзам мазһабында боламыз, яғни имам Ағзамның үйреткен шаригаты бойынша іс етеміз»* (Алтынсарин, 1884: 19).

Сондай-ақ қазақ ақындары да өз жырларында Имам Ағзамды ерекше құрметпен атап өткені белгілі. Мәселен, Әбубәкір Кердері «Насихат толғауында»:

*Хазірет Имам Ағзам –
Шаригаттың айнасы,
Солардан кәміл табылған,
Шайтанның өлмек хайласы* (Кердері, 1993: 109), –

деп жырласа, ал әулие Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Әбу Ханифа жолының артықшылығы туралы бір жырында былай дейді:

*Төрт имам әулиесі – Имам Ағзам,
Шығарма дәл солардай ендігі жан?!
Мәлік пен Имам Шафиг, Имам Ахмет,
Шаригат осылардан бізге қалған* (Көпейұлы, 2003: 351).

Сүлеймен Бақырғанидың шығармашылық мұрасын зерттеген Н. Мәтбек өзінің ғылыми еңбегінде «Ислам әлемі» діни-мәдени журналының 2003 жылғы №3-6 сандарында Мақсұт Шафиғи әзірлеген «Қисса Имам Ағзам» шығармасының жарияланғанын (авторы аталмайды), сондай-ақ кітаби ақын Ақылбек Сабаұлының «Имам Ағзам» атты дастан жазғанын атап көрсетеді (Мәтбек, 2018: 117-118). Бұл екі шығарманы зерделеу нәтижесінде, олардың И. Тілеуқабылұлы жазған «Имам Ағзам қиссасымен» сарындас екені анықталды.

Енді Ибраһим Тілеуқабылұлы жырлаған «Имам Ағзам қиссасының» мазмұнына тоқталайық. Ақын шығарманы қиссашылық дәстүріне сай әуелі Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат айтумен бастайды. Содан соң Тәңірдің он сегіз мың ғаламды жаратқанын, солардың ішінде Куфа деген шаһарды жасағанын баяндай келіп:

...Пайғамбар, әулиелер соңдарынан,

Аты шыққан Сәбит деген бір ер өткен (Тілеуқабылұлы, 1903: 2) – деп Имам Ағзамның әкесін мадақтайды. Сөйтіп, Сәбиттің жарты алмаға байланысты басынан кешкен оқиғаны жырға қосады...

Жырдың соңында қарай Нұғман атты бала дүниеге келеді. Алты жасар баланың ақылына тәнті болған патша оны елге имам қылады. Осы оқиғадан кейін Сәбит ұлы Нұғманның даңқы кеңге жайылып, оған «Имам Ағзам», яғни «Ұлық Имам» деген ат беріледі:

...Алты жасқа келгенде дін түзеткен,

Имам Ағзам кісіңіз сол болады (Тілеуқабылұлы, 1903: 10).

Осы оқиғаға куә болған жамағат: «Алты жастағы балаң патшаның күрделі мәселесін шешіп, ұлық имам атанды», – деп сүйінші сұрай келгенде, анасы былай деген екен:

...Бұ сөзді естіңдер жас пен кәрің.

Сұмдығы жарты алманың мұндай болды,

Болмаса үш жасында болар еді имамдарың (Тілеуқабылұлы, 1903: 10).

Яғни, анасының айтуынша, егер Сәбит алманы рұқсатсыз жемегенде, Нұғман ұлық имам дәрежесіне алты емес, үш жасында жетер еді.

Қиссаның соңында ақын Ибраһим Тілеуқабылұлы ұлық имамды дәріптеп, оның рухына дұға бағыштауға шақырады:

...Имам Ағзам тақсырды мадх етіп,

Әл-Фатиха оқыңыз болған жері (Тілеуқабылұлы, 1903: 10).

5. Қорытынды

Қазақ әдебиетіндегі кітаби ақындар – діни-дидактикалық және шығыстық бағытта білім алған, жыр-дастандарды көбінесе медреселік үлгіде тудырып, араб-парсы поэзиясы ықпалымен жазған ақындар шоғыры.

XX ғасырдың бас кезінде шығармашылықпен айналысқан бірқатар кітаби ақындар қазақ әдебиеті тарихында кеңінен зерттеліп, есімдері аталғанымен, сол кезеңде өмір сүріп, мол әдеби мұра қалдырған тағы бір топ кітаби ақындар ғылыми назардан тыс қалып келеді. Олардың шығармалары бүгінгі күнге дейін толық жинақталып, жүйелі түрде зерттелмеген. Солардың ішінде біз арнайы сөз еткен Ибраһим Тілеуқабылұлының «Имам Ағзам қиссасы», «Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасы» секілді жыр тілінде жазылған шығармаларын атап өтуге болады.

Бұл шығармалардың ғылыми айналымға енуі – XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің бүгінге дейін зерттелмей келген тың беттерін ашуға, сондай-ақ сол кезеңдегі ұлттық рухани мұрамызды тереңірек танып, тарихи-мәдени тұтастықта зерделеуге мол мүмкіндік береді деп сенеміз.

Әдебиеттер:

1. Арғын Қылды Қарауыл – Көмекей руының шежіресі. – Алматы: «TURAN» баспасы, 2024. – 304 б.
2. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. 7-т.: Сүлмеймен Бақырғани. Ақырзаман / Құраст. Т.Қыдыр. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. – 480 б.
3. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2005. Т. 16: Діни дастандар. – 2005. – 328 б.
4. Балқыбайұлы Балмағамбет. 1-том. Хадис-назым. Алматы: «Алаш», 2005. – 288 б.
5. Балқыбайұлы Балмағамбет. 2-том. Хадис-назым. Алматы: «Алаш», 2005. – 392 б.
6. Ибраһим Тілеуқабылұлы. Имам Ағзам қиссасы. – Қазан: Мәтбаға-е Каримия, 1903. – 11 б. (*Сақталған жері: Ресей Мемлекеттік кітапханасы, (Химки), № каз. 1/369*).
7. Ибраһим Тілеуқабылұлы. Қожа Баһауддин хазіреттерінің қиссасы. – Қазан: Мәтбаға-е Каримия, 1903. – 8 б. (*Сақталған жері: Ғылым ордасы Орталық ғылыми кітапхананың сирек қоры, №7718*).
8. Кердері Әбубәкір. Қазағым. – Алматы: Жазушы, 1993. – 288 б.
9. Көпейұлы М.-Ж. Көп томдық шығармалары. – Алматы: Алаш, 2003. – Т.2. – 432 б.
10. Қазақ кітаптары: Жиынтық каталог (1806-1917) / Құраст. Ж.Н. Кәрі., Бас ред. Р.А. Бердіғалиева. – Алматы: Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы, 1998. – 177 б.
11. Қазақ кітабының шежіресі: Библиографиялық көрсеткіш (1807-1917). / Құраст. Ү. Субханбердина, Сейфулина Д.С. – Алматы: Рауан, 1996. – 289 б.
12. Қазақ қолжазбалары. «Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары» (б.д.д. V ғ. бастап – б.д. XX ғ. дейін) 10 томдық басылым. Софы Аллаяр. Сәбәт-ул әжизин (Өлсіздердің тірегі). Мәснәуи дастан. Түпнұсқа, жолма-жол аударма, көркем аударма. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2013. Т. 7: – 408 б.
13. Қазақ ру-тайпаларының тарихы: Арғын. IX том. Екінші кітап. – Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2007. – 500 б.
14. Қыдыр Т.Е., Таджиев Х.Х. Қиссасы әр-Рабғұзи және қазақ жазба әдебиетінде пайғамбарлардың көркем бейнесі // «Керуен» ғылыми журналы No2, 83-том, 2024. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-08>.
15. ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қоры: Сопы Аллаярдың рухани шежіресі, Қожа Баһауддин Нақибандтың насабнамасы, №278 (парсыша қолжазба), 26-ба бб.
16. Мәтбек Н.Қ. Сүлеймен Бақырғанидың шығармашылық өмірбаяны: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 166 б.
17. «Рисолаи азиза» – «Саботул ожизин» шархи // Тузувчи: Б. Хасан. – Ташкент: А.Қадирий номидаги Халқ мероси нашр, 2000. – 256 б.
18. Саттаров С. Мұхтар Әуезовтің ататегі. Тарихи-құжаттық, танымдық кітап. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2010. – 340 б.
19. Сопы Аллаяр. «Сәбатул ажизин» және «Рисалаи Азиза» кітаптары / аударған Оразбай З. – Шымкент: «Ғасыр-III», 2007. – 360 б.
20. Таджиев Х., Хасанов Н. Қыдыр Т. XIX ғасыр мен XX ғасыр басында Түркістан діни-ағартушылық әдебиетінде Ахмет Ясауи іздері // Түрік мәдениеті және Қажы Бекташ Вели ғылыми-зерттеу журналы. – 2020. No 96, – S.319-343 (түрік). DOI: 10.34189/hbv.96.014
21. Тәжуддин ибн Ялчиғул. Рисалаи Азиза шарх сәбәт-ул әжизин. – Казань, типография Б.Л. Домбровского, 1909. – 251 б.
22. Тұрмағамбет Ізтілеуұлы. Шығармалары. – 3 том: Айтыстар, аралық сөздер, мысалдар, хикая-дастандар / Құраст.: Мардан Байділдаев, Алмас Алматов. – Алматы: «Жазушы», 2007. – 296 б.
23. Ыбырай Алтынсарин. Мұсылманшылықтың тұтқасы (Шарайтул-ислам). – Қазан: Қазан университеті баспаханасы, 1884. – 76 б.
24. Uly dala murasy. «Белгісіз ақынның белгілі қиссасы немесе Зеренділік Ибраһим кім?». III/2023(XIX). (56-59 бб.).

References:

1. Babalar Sozi (Word of the Ancestors): In One Hundred Volumes. – Astana: “Foliant”, 2005. Vol. 16: Religious Dastans. – 2005. – 328 p. (in Kaz.).
2. Balkybayuly Balmagambet. Vol. 1. Hadis-Nazym. – Almaty: “Alash”, 2005. – 288 p. (in Kaz.).
3. Balkybayuly Balmagambet. Vol. 2. Hadis-Nazym. – Almaty: “Alash”, 2005. – 392 p. (in Kaz.).

4. Genealogy of Argyn Kyldy Karauly – Komekey clan. – Almaty: “TURAN” Publishing House, 2024. – 304 p. (in Kaz.).
5. History of Kazakh Clans and Tribes: Argyn. Vol. IX. Book Two. – Almaty: “Alash” Historical Research Center, 2007. – 500 p. (in Kaz.).
6. Ibragim Tileukabyluly. Qissa of Imam Azam. – Kazan: Matbaga-e Karimiya, 1903. – 11 p. (Stored at: Russian State Library, (Khimki), No. kaz. 1/369). (in Kaz.).
7. Ibragim Tileukabyluly. Qissa of Khwaja Bahaiddin Hazretleri. – Kazan: Matbaga-e Karimiya, 1903. – 8 p. (Stored at: Rare Collection of the Central Scientific Library under Science Orda, No. 7718).
8. Kazakh Books: Consolidated Catalogue (1806–1917) / Comp. Zh.N. Kari, Chief Ed. R.A. Berdigaliyeva. – Almaty: National Library of the Republic of Kazakhstan, 1998. – 177 p. (in Kaz.).
9. Kazakh Manuscripts. “Ancient Turkic and Kazakh Written Literary Heritage” (from 5th century BC to 20th century AD). 10-volume publication. Sofy Allayar. Sabot-ul Ajizin (The Support of the Weak). Masnavi Dastan. Original text, literal translation, artistic translation. – Almaty: “El-Shezhiye” PF, 2013. Vol. 7: – 408 p. (in Kaz.).
10. Kerderi Abubakir. My Kazakhs. – Almaty: “Jazushy”, 1993. – 288 p. (in Kaz.).
11. Kopeyuly M.-Zh. Collected Works. – Almaty: “Alash”, 2003. – Vol. 2. – 432 p. (in Kaz.).
12. Chronicle of the Kazakh Book: Bibliographic Index (1807–1917) / Comp. U. Subkhanberdina, D.S. Seyfulina. – Almaty: Rauan, 1996. – 289 p. (in Kaz.).
13. Kydyr T.E., Tadjiev Kh.Kh. Qissasi ar-Rabghuzi and the Artistic Depiction of Prophets in Kazakh Written Literature // “Keruen” Academic Journal No. 2, Vol. 83, 2024. [<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.2-08>]. (in Kaz.).
14. Literary Heritage. In Twenty Volumes. Vol. 7: Suleymen Bakyrghani. Aqyrzaman / Compiled by T. Kydyr. – Almaty: “Taimas” Publishing House, 2008. – 480 p. (in Kaz.).
15. Matbek N.Q. The Creative Biography of Suleymen Bakyrghani: Monograph. – Almaty: Kazakh University, 2018. – 166 p.
16. Rare Collection of the National Library of the Republic of Kazakhstan: Sufi Allayar’s Spiritual Genealogy, Khwaja Bahaiddin Naqshband’s Nasabnama, No. 278 (Persian manuscript), folios 2b–6a.
17. Risolai Aziza – Commentary on Sabotul Ojizin // Comp. B. Khasan. – Tashkent: A. Qadiriyy People’s Heritage Publishing House, 2000. – 256 p. (in Uz.).
18. Sattarov S. Mukhtar Auezov’s Ancestry. Historical and Documentary Research Book. – Almaty: “Zhibek Zholy” Publishing House, 2010. – 340 p. (in Kaz.).
19. Sufi Allayar. Sabotul Ajizin and Risolai Aziza / Translated by Z. Orazbay. – Shymkent: “Gasyr-Sh”, 2007. – 360 p.
20. Tadzhiyev Kh., Khasanov N., Qydyr T. (2020). The traces of Ahmed Yesevi in Turkestan religious-instructional literature in the 19th and early 20th centuries. // *Türk kültürü ve Hacı Bektaş Veli araştırma dergisi*. – No 96, – S.319–343 (in Turk.). DOI: 10.34189/hbv.96.014
21. Tajuddin ibn Yalchigul. Risolai Aziza – Commentary on Sabot-ul Ajizin. – Kazan, B.L. Dombrovskiy Printing House, 1909. – 251 p. (in Tatar).
22. Turmaghambet Izteleuly. Collected Works. Vol. 3: Aytys, Intermediary Words, Fables, Tales-Dastans / Comp.: Mardan Baidildaev, Almas Almatov. – Almaty: “Jazushy”, 2007. – 296 p. (in Kaz.).
23. Uly Dala Murasy. “The Well-Known Qissa of an Unknown Poet, or Who Is Ibragim from Zeren?”. III/2023(XIX). (pp. 56–59). (in Kaz.).
24. Ybyray Altynsarin. The Key to Islam (Sharaitul-Islam). – Kazan: Kazan University Press, 1884. – 76 p. (in Kaz.).